

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Nők a tudományban

A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”,
avagy a férfi korrelátum opálos tükre

TAKÁCS IZOLDA¹

ABSZTRAKT

A tanulmány kiemelkedő nőtudósok történelmi példáján keresztül vizsgálja azt a társadalmi örökséget és ideológiát, melyek még mindig fogva tartják a szabad gondolkodást a tudományban, a politikában és minden más területen. Többek között Maria Michell, Marie Curie, Lise Meitner, Vera Rubin tudományos pályafutásának fontosabb állomásaival alátámasztva mutatom be, hogy a teljesítményen kívül mennyire meghatározó a nem kérdése a tudományos pozíciókba kerülést illetően. A témát a nőkérdés elméleti keretein belül ragadom meg, melyet megannyi kérdés és meddő vita jellemez, pl. a biológiai és a kulturális determináltság apóriája, azaz, hogy a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak van-e nagyobb befolyása a nemi szerepeket illetően

KULCSSZAVAK: nők, egyenjogúság, tudomány, dekonstrukció, bináris oppozíciók

ABSTRACT

Women in science

The odyssey of the female scientists, from the Background to the „Procrustean bed”—The opaque mirror of the male correlate

This study examines the social ideology regarding gender equalities, through outstanding women's scholars, which is based on old traditions and customs. Among other things, I present the main stages of the scientific career of Maria Michell, Marie Curie, Lise Meitner, Vera Rubin. I capture the subject within the theoretical framework of women's studies, which is characterized by many questions and debates, for example the biological or the cultural determinism (the nature or education, religion, culture, socialization) have greater influence on gender roles.

KEYWORDS: Women, Equality, Science, Deconstruction, Binary Oppositions

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorandusz.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bevezetés

„Nem a legrosszabb izlésről árulkodik-e, hogy a nő tudóssá készül válni? A magyarázat eddig szerencsére a férfi dolga, a férfi adottsága volt – tehát köztünk maradt” (Friedrich Nietzsche)

Jelen tanulmány kiemelkedő nőtudósok történelmi példáján keresztül vizsgálja azt a társadalmi örökséget és avított ideológiát, melyek még mindig fogva tartják a szabad gondolkodást a tudományban, *in politicis* és minden más területen, ezáltal paralizálva a nemi előítéletektől mentes társadalmi teret. Többek között Maria Michell, Marie Curie², Lise Meitner, Vera Rubin tudományos pályafutásának fontosabb állomásaival alátámasztva mutatom be, a teljesítményen kívül mennyire meghatározó a nem kérdése a tudományos pozíciókba kerülést illetően. Hiszen a nők szakmai és jogi egyenlőségének fejlődését csak akkor lehet megfelelően megérteni, ha megemlítjük, hogy hány konzerválódott szokást kellett legyőzniük az emancipációs harcban. Éppen ezért fontos egy mindenre kiterjedő visszatekintés (Meitner 1960). De nem csak a múlt században, még a tanulmány jelen idejében is fontos volt rákérdezni arra, hogy az emancipáció modern értelemben vett kezdetétől, vagyis a Nagy Francia Forradalomtól napjainkig mennyit változott a megítélés a női tudós alakját illetően?

„A kutatónőkről számos tanulmány született, ami nagyon hasznos, mert ráébredtet az embereket a nők képességeire, eredményeire és azokra a többletkihívásokra, amelyeknek meg kell felelniük” (Hargittai 2015: 10).

Magát a témát a nőkérdés elméleti keretein belül ragadom meg, melyet megannyi *quaestio vexata* (pl. a biológiai és a kulturális determináltság apóriája, azaz, hogy a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak van-e nagyobb befolyása a nemi szerepeket illetően) feletti meddő vita jellemez.³ Ehhez kapcsolódóan pedig az egyik legfőbb ellenérzést kétségtelenül a patriarchális társadalom azon tétele váltotta ki, miszerint a nevelés körébe tartozó feminitás, illetve a természet körébe tartozó nőiség fogalmi egymásban találják meg a kölcsönösség játékát, míg a tudós nő szókapcsolat sokáig szinte oximoronnak számított. A patriarchális társadalmakban a két nem – mely nemcsak biológiailag, de pszichológiailag és szociális szerepeiket illetően is különbözőek –, csak egymást kiegészítve, egymás különbözőségén alapulva váltak létezővé. „Az egyenlő személyi méltóságú férfi és nő

² „Több szempontból is ő az „első” és az „egyetlen” nő: – a Sorbonne első női előadója, professzora és laboratóriumvezetője (1906), első tudományos női Nobel-díjas, az első kétszeres Nobel-díjas, az egyetlen nő, aki két Nobel-díjat kapott, az egyetlen, aki két különböző kategóriában kapott tudományos Nobel-díjat, az egyetlen, akinek lánya is Nobel-díjas, az első nő, akit érdemei miatt temettek a párizsi Panthéonba” (Hargittai 2015: 20).

³ „A test neme, a bőr színe velünk születik, de megszabja-e maradandó módon sorsunkat, jellemünket, tulajdonságainkat, vagy inkább a hozzájuk kapcsolódó történelmi-társadalmi normák a döntőek, s ezek konstruálják a nemi, faji identitást, sőt magát a testet is – női testként, fekete bőrű testként, persze a mi közreműködésünkkel? (Joó 2010: 66)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

nemükben különbözőek, amely különbözőség áthatja a teljes személyiségüket annak minden dimenziójában” (Scola 2006, idézi: Frivaldszky 2016: 93).

A feministák ellen megfogalmazott kritikák úgynevezett „remaszkulinizációs” törekvésekként léptek fel és egyre szélesebb irodalmat alakítottak ki a régi „rend” visszaállításáért. Többek között úgy, hogy a feminista dekonstrukciós elméletek alapvetéseit kritizálták a posztmodern nemi identitásküzdelmek és a gender ideológia veszélyeit és lehetőségeit taglalva. Elméleteik szerint ugyanis a nemi szerepek különbözősége egyszerre jelent biológiai, pszichológiai és szociális különbözőséget a nők és férfiak között, a legfőbb problémát pedig abban látják, hogy a „feministák” „a nemi identitást egyrésről eljelentéktelenítik, minthogy csak a biologikumra szorítják vissza, s a társadalmi szerepeket »kívülről« az emberekbe »beleszocializálnak« tartják, ami így társadalmilag dekonstruálható és újra is alkotható...” (Frivaldszky 2016: 88).

Hadas Miklós nevezte az ehhez hasonló kritikákat olyan remaszkulinizációs erőkné, amelyek a változásokkal szemben a férfiuralom restaurációjára törekednek, és olyan csoportokat tartalmaznak, amelyek ellentámadásba kezdenek és anti-feminista mozgalmakat létrehozva kísérlik meg visszaforgatni a történelem kerekét (Hadas 2016/b). „Más szóval, a patriarchizmus el akarja hitetni velünk, hogy van valami, amit a nőiség lényegének tekinthetünk, s ez az, amit feminitásnak nevezünk. A feministák ezzel szemben el akarják oszlatni ezt a hiedelmet, szerintük a nők ugyan kétségkívül a női nemhez tartoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindegyikük femininné is válik” (Moi 1995: 239).

Jelen tanulmány azt fejtegeti, hogy a nő, mint társadalmi nem, a nevelés által milyen akadályokba ütközött a történelem során, és ezen akadályok hogyan gátolták a kiteljesedésében, a társadalomban betöltött aktív tudósi szerepében.

Az e témakörbe tartozó irodalom nagyon változatos minden tudományterületen. Ahogy erre a már említett Lise Meitner atomfizikus is utalt, saját példáját, tapasztalásait bemutató, a *Physics Today* hasábjain megjelent *The status of Women in the professions* című, 1960-as tanulmányában, sok kérdés kapcsolódott össze a hatalommal, a politikai és gazdasági körülményekkel, a kulturális és erkölcsi attitűdökkel és intézményekkel, röviden mindazzal, ami a társadalom kultúrájának mintázatához tartozik.⁴ Kétségtelen azonban, hogy a nők társadalmi, politikai tapasztalatait vizsgáló szociológiai, irodalomtörténeti, pszichológiai, művészettörténeti tanulmányok megszületését leginkább Simone de Beauvoir *Második nem* című klasszikusa és Virginia Woolf *Room of One's Own* ösztönözték.⁵

⁴ Lásd még, Meitner 1960.

⁵ Lásd még, Kádár 1994: 41

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A mottóul szolgáló Nietzsche⁶ idézet a *Túl jön és rosszon* című művéből való, ami, annak ellenére, hogy kiragadott idézetként nem foglalhatja magában Nietzsche nőkről alkotott sokszínű vélekedését, itt mégis fontos elemet tartalmaz a tanulmány mondanivalóját illetően. A német filozófus nem tekintette a nőt egységes fogalomnak, mégis gyakran a nőgyűlölő jelzővel illették, holott munkáinak értő olvasói tudják (lásd pl. Del Caro)⁷, különböző nőtípusokról⁸ írt, (hitves, nevelőnő, anya, Örök Asszony, szűz, vénlány, Élet, Ariadné... etc.) melyek vissza-visszatérően és más vonatkozásban (ahogy Derrida elemzéséből, az *Éperon*-ból is világossá vált) jelentek meg a nő, mint igazságról szóló diskurzusaiban.⁹ Szerinte (de, ahogy a feminista előfutárok emblematikus művében, így Mill (1988), Beauvoir (1949), Bourdieu is kifejtésre került) nincs magában való nő, hanem a nő kategória a történelem¹⁰ terméke (gondoljunk itt pl. a sokat idézett Beauvoir *A második nem* című művében megírt mondatára is: „Senki nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1969: 197), de kizárólag a férfiak előítéletein alapuló nevelés által lettek a civilizáció produktumai.

„Mi, férfiak azt kívánjuk, hogy a nő ne folytassa önmaga felvilágosítás útján történő kompromittálását: ahogyan férfigondoskodás és a nő kímélése volt, amikor az egyház elrendelte: taceat mulier in ecclesia!... úgy gondolom, a nők igaz barátja, aki ma így szól az asszonyokhoz: mulier taceat de muliere!” (Nietzsche, idézi Joó 2004 n. a.)

Érdekes pl. az a Derridánál olvasható heideggeri értelmezés is, és amely a *Vidám tudomány* 72. fragmentumára vonatkozik, miszerint maga a létrehozás is – mint a hagyomány egésze, Nietzsche szemében férfias. De ha minden, ami alkot és létre-

⁶ „*Túl jön és rosszon* egy művön belül tükrözi Nietzsche ellentmondásos nőképét. Nőgyűlölőnek kell-e tartasuk vagy a feminista elmélet előfutárának? Valószínűleg mindkettő egyszerre igaz, értelmezésem szerint azonban a kétféle értékelés más síkon helyezkedik el Nietzschénél. Filozófiai értelemben profemínista gondolkodó, de politikai értelemben nőellenes, amennyiben elítéli a nők mozgalmaiban kifejezett autentikus törekvéseket. Az általa helyesnek tartott női szerep a férfinak alárendelt...” (Joó 2004: n. a.)

⁷ Lásd még, Kalmár 2011.

⁸ „Nietzsche nőképe igen sokszínű és ellentmondásos: az Igazság Nőként való felmagasztosító megjelenítésétől a tradicionálisan lebecsülő nézeteken át az emancipációs mozgalmak gyilkos kritikájáig terjed. A nőket megvető megjegyzéseket is bőven találunk, sőt, időnként olyan durva kijelentéseket is, melyek alapján akár nőgyűlölőnek is tarthatjuk, mint azt feminista és nem feminista értelmezések is megjegyezték. Nőképe nemcsak Janus-arcú – a legtöbb nagy nietzschei gondolatnak két arca van: egy apollói és egy dionüoszosi – hanem van egy harmadik is, amely túl van az értékellentéteken.” (Joó 2004: n. a.)

⁹ Érdemes e helyen még a kereszténységre és a Mária-kultuszra gondolni, és az ott kibontakozott a lány nő és az anya kontextusra, mely a „nyugati világban megvalósítja a nő hármas metamorfózisát a rokonság legszűkebb rendszerében. ... Dante, aki talán a legjobban tömöríti a három női szerep (lány – feleség – anya) egyesülését teljességgé, eltörölve mindhármát, mint sajátos testiségeket, ugyanakkor pszichológiai funkcióit helyreállítja, és kötelékükből a megingathatatlan és időtlen spiritualizmus talapatát hozza létre: „ős célja az örök határozatnak” [ford. Babits Mihály], pontosít mesterien az Isteni Színjáték (Kristeva 1994: 498).

¹⁰ Alább utalok majd pl. a Foucault-i totális történelem hiányára is.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

hoz férfias, akkor ennél fogva még a létrehozó anya¹¹ is maskulin anya. (vö. Derrida 1992)¹² És mint ilyen, elválík a nő általános kategóriájától.

Nem céлом, hogy „megszelídítsem” a nietzsche-i vagy a derrida-i hangot, vagy bárminemű kisajátító következtetéseket tegyek velük és a nőkérdéssel kapcsolatban, csupán előkészítik a tanulmányom elméleti keretét és annak logikáját.

Mindezeket folytatva nem lehet arról sem megfeledkezni, hogy a nő, mint általános fogalom nemcsak a különböző szerepek miatt nem létezett, de az egyes társadalmi osztályok között meglévő különbségek is nagy távolságot hoztak létre. Hiszen egy arisztokrata nő társadalmi helyzete és szocializációja világot jelentő távolság egy munkáscsaládban nevelkedett helyzetétől. Nem beszélve az interszekcionalitás jelenségéről, amikor két vagy több hátrányos helyzetben lévő csoport metszetében volt egy nő. Így, egy fekete munkásnő helyzete nyilvánvalóan különbözött nemcsak a fehér középosztálybeli nő helyzetétől, de még a fehér munkásnőétől is. Nem beszélve az arisztokrata fehér nőkről általában.

Annak ellenére, hogy a francia dekonstrukciós elméletek hatására, a nő fogalmát felváltotta a *nők* plurális kategóriája, melynek mentén már gyanakodva tekintettek minden addigi, egységesítő, zárt fogalomrendszerre, mint jelölő kategóriára,¹³ ez a viszonylagos sokszínűség a férfi szempontú vélekedést, mint zsinórmértéket mégsem érintette. Vagyis még azzal együtt is, hogy a nőknek nem volt soha egységes csoportja – ahogy említettem – mégis volt (és még jelenleg is van) egy férfi által konstruált *Nő* fogalom, mely akadályt jelentett a társadalmi szerepeiket illetően, annak egy (genderblind) semleges megítélésben.

Összefoglalva, a fenti Nietzsche idézet jelen esetben azt, a címben megfogalmazott opalizációs hasonlatra, illetve a később megjelenő tudás és hatalom kapcsolatra vonatkozik, arra, hogy a nő, mint szubjektum a férfi diskurzusok által nyerte el helyét és értelmét. Vagyis a nő – a férfi, mint viszonyítási alap – által megfogalmazott entitásként jelent és jelenik meg még ma is a társadalomban. A történelem, a filo-

¹¹ De, mint ilyen az anya is a férfi hatalom szolgálatában áll. Julia Kristeva leleplezi ezt idézett tanulmányában, majd rámutat ennek legalapvetőbb problémáira. „De nem elég csak „leleplezni” az „uralkodó hímn hatalom” szolgálatába álló anyák reakciós szerepét. Látnunk kellene, hogy ez a szerep mennyiben válaszol az anyaság bio-szimbolikus látenciáira, és ebből kiindulva meg kellene próbálnunk megérteni, hogy e szimbolikus látenciák kibontakozásával, ... hogyan válnak nőtömegek a legfélelmetesebb manipulációk martalékává, ha még nem váltak volna a progresszista militantizmus elvakultságának vagy a világos és egyszerű elutasításnak áldozataivá, amely lemond arról, hogy tényszerűen, világosan lásson” (Kristeva 1994: 507).

¹² Ugyanakkor érdekes például a feminista irodalomtudományban fellelhető elméletek körében, hogy az irodalmi anyaság metaforái a tizenharmadik és a tizenkilencedik században meghatározóak voltak; az irodalmi alkotás folyamata analógiásan sokkal inkább hasonló a terhességhez, a vajúdáshoz és a szüléshez, mint a megtermékenyítéshez „Bizonyára hallotta, hogy Thackeray húsz résszel viselő, s ha csak nem téved az idejét illetően, az első részt karácsonyra várja”. (Ha az írás metaforikusán életet adás, a férfiak mely szervikből hoznak létre szövegeket?) (Showalter 1994: 425)

¹³ Lásd még, Kalmár 2011: 215.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

zófia nemiséget érintő vitáiban és a szövegekben a férfi az egész emberiség színek-dochikus képviselőjeként van jelen.

Nem lennénk azonban teljesen igazságosak, ha a fent kifejtett sorokkal rezonálva azt állítanánk, hogy teljesen statikus volt a nők társadalomban elfoglalt helye. Hiszen, és ahogy erre Lise Meitner atomfizikus már említett esszéjében is utalt, a nők ennek ellenére meglehetősen sok mindent elértek az elmúlt 100 év során. Meitner maga is „*nagy befolyással bírt a nők oktatási és szakmai egyenlőségének előmozdításában a hagyományosan férfiak által dominált területeken. Miután Bécsben doktorátust szerzett, 1907-ben Berlinbe költözött, és néhány éven keresztül együttműködött Otto Hahn-val a radioaktivitás tanulmányozásában, igaz a kutatást a Fischer Intézet ácsműhelyében végezte, akkoriban ugyanis még minden laboratóriumot és osztálytermet bezártak a nők számára...*” – írja a Professor Meitner írását bevezető rész.¹⁴ Sőt, Meitner korában is egyre több nő ért el sikereket az addig csak férfiak uralta szakmákban és a tudományban. *De jure* minden férfifoglalkozás elérhető lett a számukra is. A gyakorlatban azonban a dolgok másképp festettek. Marie Curie-nek például még annak ellenére sem adták meg a francia Tudományos Akadémia-i tagságot, hogy kétszer is megkapta a Nobel-díjat. Először csak 1962-ben tanítványát a fizikus Marguerite Perey-t választották a francia akadémia tagjai közé. Ezen felül általánosan elmondható, hogy a nők nem, vagy nagyon kevesen szerepeltek tudományos szakmai fórumokon, konferenciákon. Később, Vera Rubin csillagász, a sötét anyag feltalálója, Meitnerhez hasonlóan ugyancsak folytatta a női jogokért való küzdelmet, azon belül is az asztrofizika területén. „*Gyakran látta a beszélők listáját [egy konferencián]*” – mondja Bahcall –, *és ha nagyon kevés vagy egyáltalán nem volt női előadó, kapcsolatba szeretett volna lépni a [szervezőkkel], és elmondani nekik, hogy van egy probléma, amit meg kell oldani.*”¹⁵ Majd jóval később, ugyancsak tudós lányával kapcsolatban nyilatkozta: „*A lányom csillagász. A kozmikus sugárzás fizikájából írta a doktoriját. Japánba tartott egy konferenciára, és amikor visszajött, elmondta nekem, hogy ő volt ott az egyetlen nő. Sokáig tényleg nem tudtam ezt a történetet sírás nélkül elmesélni, mert egy egész nemzedék különbség van közte és köztem, és mégsem változott sok minden. Néhány dolog jobb lett, de ez nem elég.*”¹⁶ A még ma is aktív Jocelyn Bell Burnell csillagász¹⁷, karrierjének csúcán mindössze két nő volt rajta kívül, 150 férfi professzor mellett.

¹⁴ Lise Meitner(1960): The status of women in the professions In: Physics Today Physics 13, 8, 16, 16

¹⁵ Scoles, Sarah (2016): How Vera Rubin confirmed dark matter – This famous astronomer carved herself a well-deserved place in history, so why doesn't the Nobel committee see it that way? <http://www.astronomy.com/news/2016/10/vera-rubin> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)

¹⁶ Oral History Interviews – Interviews that offer unique insights into the lives, works, and personalities of modern scientists: Vera Rubin <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)

¹⁷ 1974-ben nem kapta meg a (fizikai) Nobel-díjat.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Mindezen hagyomány tovább él a nevelés és a szövegek által is, ennek legfőbb oka(i) a férfi narrátorok nyelvbe kódolt szexizmusa lehet, hiszen a tapasztalatunk az ő történeteikben bontakozott ki.¹⁸

A nyelv mint a „mentális aktivitás programja” (Sapir-Whorf) és a dekonstrukciós imperatívusz

„Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendező serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poétikusan és retorikusan felfokoztak, felkészítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tünnek föl egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket vesztett pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarábok.” (Nietzsche)

A kérdés tehát az, hogyha a nő/nők, mint társadalmi nem, ahogy említettem, a történelem terméke, a férfi által konstruált, akkor pontosan milyen tapasztalatokat és jelentéseket foglal és foglalhat magában? A nők történelmi tapasztalatainak hol voltak a határai? A rájuk mért jelzők általi korlátok, a megcsontosodott fogalmak közé szorított hamis ön-kép milyen lehetőségektől fosztotta meg őket?

Tény, hogy a történelem során a nők elnyomását természetesnek fogadták el. Az ezt segítő terminusok pedig beépültek a nyelvbe. Ezen kódok, a koherenciájuk és zártságuk miatt, diszkriminációval terhes, leíró fogalmakká alakultak át, míg végül a narratívumokon keresztül kognitív kategóriákká nem váltak. Ezekon át adunk még ma is jelentést a reális eseményeknek, jelenségeknek, melyek így akadályozzák az előítélettől mentes gondolkodást.¹⁹ „A pszichoszimbolikus struktúrájának ebben a jelentésében a nők ... úgy érzik, hogy vissza vannak utasítva, ki vannak hagyva a társadalmi-szimbolikus szerződésből, a nyelvből, mint alapvető társadalmi kötelékből” (Kristeva 341., idézi Kalmár 2011: 19).

¹⁸ Továbbá igazat adunk Hadas Miklósnak is, aki kritika alá vonta Bourdieu-t, amiért az, a mára klasszikusnak számító *Férfiuralom* című művében túlhangsúlyozta a férfiuralom strukturális állandóságát. Hadas levezette, a középkortól a 20. századig, hogyan alakultak át a férfiuralom kikristályosodott mintázatai, és hogyan alakult ki a hegemon maszkulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre (Hadas 2016/b: 219). Mégse feledjük, hogy ennek ellenére a hagyományos szerepek még mindig akadályt jelentenek a nők tudományos előre lépésében, illetve az üvegplafon áttörésében.

¹⁹ „A jel »önkéntes« volta – a jelölő és a jelölt közötti bármilyen természetes összefüggés hiánya – teszi nélkülözhetelenné azt az elméletet, mely szerint a referencia mindig a jelentéstől függ, a jelentés maga pedig a jelölési viszonyok és különbségek strukturált rendszeréhez kapcsolódik. ... Feltehetőleg ez vezet ahhoz az általános felfogáshoz, hogy a »valóságot« mindig már a »diszkurzus« vagy jelölési sémák összessége hozza létre, melyeket annak leírására, vagy magyarázására használunk”. (Norris 1994: 169).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Túlságosan régóta kezelték eleve adottnak azt, amit a Nő kifejezés jelent. Így a leíró kategória (nő-természet, nő-empátia, nőiesség-hallgatás, nő-érzelem vezérelt, nő-hisztéria²⁰ vagy az, hogy a nők kevésbé alkalmasak a műszaki tudományokra etc.) összekeveredett a jelölttel, s ezáltal számos jelentést a nők valós természetének részeként kezelték.²¹ A férfi és a nő képét is tehát a férfi alkotta meg. Mindkét nemet ő ruházta fel az általa igaznak vélt jelzőkkel és szimbólumokkal.

„A hamarosan Nobel-díjas Isidor Rabi nőkről alkotott véleménye az általános felfogást tükrözte. (1938, a szerk.) Rabi szerint a nők idegrendszere: »...egyszerűen más. Nem engedi, hogy koncentráljanak. Azt hiszem ezen nem is érdemes vitatkozni, így van és kész. Mehetnek a nők is kutatóknak és elég jól végzik majd a dolgokat, de átütő eredményeket ne várjunk Tőlük.«” – írta le Hargittai Magdolna, Maria Goeppert Mayer Nobel-díjas magfizikus élettörténetét bemutatva (Hargittai 2015: 121).

Ezek, a nemcsak belső, de a külső jegyeket ugyanúgy érintő jelzők meghatározó módon alakították ki a nők magukról alkotott képét is. A férfi megítélés által (opálos üvegen) visszatükröződve²² látták magukat jónak vagy rossznak, tehetségesnek-tehetségtelennek, nőiesnek vagy férfiasnak, szépek vagy csúnyának. „s az ő (férfiak, a szerk.) nőkről alkotott képeinek akarnak megfelelni a férfi által konstruált történelemben. A feminista elméletben a *male gaze* (férfitekintet) az ezen a területen végzett elemzéseknek összefoglaló megjelölése” (Joó 2010: 70). A társadalmi közvélekedés nehezen bocsátotta meg, ha egy nő „kilógott hagyományos szerepköréből”, ha pedig egy szakmában mégis jeleskedett ott sem kímélték meg a „férfitekintetek” és a férfiak ítélete.

„Mindig az volt a volt az egyik nagy szívfájdalmam, hogy a tudományos életben a női viselkedésnek sokkal kisebb a játéktere, mint a férfinak. A férfinak mindent szabad: senki sem teszi szónvá, ha csendesek, és azt se, ha mérhetetlenül agresszívok. De ha egy nő bármelyik irányban kilóg egy nagyon keskeny sávból – vagy túl csendes, vagy túl agresszív, biztosan negatív megjegyzéseket tesznek rá – mindkét irányban.” – nyilatkozta Shirley M. Tilghman molekuláris biológus (Hargittai 2015: 360).

A női lét ezen tengelyek külső-belső polaritása mentén alakult ki. De ez a szempontrendszer és logika nemcsak lebecsülő, hanem egy női eszménykép kialakulá-

²⁰ Gondoljunk csak az orvostudományban a hisztéria és a nő nem összekapcsolására. „A hisztériával diagnosztizált betegek gyakran deviánsnak minősített személyek voltak, akik áthágták a nemükre és pozíciójukra szabott normákat” (Borgos 2013: 36). Ferenczi Sándor pedig, aki egy modernebb felfogást képviselt, a hagyományos női szerepek és szexualitás konfliktusához kapcsolja a hisztériát. (Lásd még: Borgos 2013: 36.) „A női test jellegzetes tünete a mai korban az evészavar, annak különböző súlyossági formái: anorexia, bulimia. Freud korában még a hisztéria volt a jellegzetesen női betegség, amely mára eltűnt.” (Joó 2010)

²¹ Lásd még Takács 2012: 377.

²² A hallgatag asszony képeinek ellentéte kétségtelenül a zsémbes, pörlekedő asszonyé, később a castatrice-é, akitől menekülni kell, akit el kell némtani, ártalmatlanná kell tenni valahogyan, ahogy a „hazug” vagy a kényelmetlen igazságokat kimondó poétákat is ki kell zárni a köztársaságból (Brooke – Rose 1994: 484).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

sához is vezetett, mely annak ellenére, hogy sokszor piedesztálra²³ állította a nőt, valójában ez is csak a férfiak bináris különbözőség iránti vágya volt.²⁴ „[M]i (férfiak, a szerző), akiknek sorsunk nehezünkre esik, s megkönnyebbülésünk végett szívesen tár-sulunk olyan lényekhez, akiknek kezei, pillantásai és dőreségei közt a saját komolysá-gunk, nehézkedésünk és mélységünk látszik dőreségnek...” (Nietzsche, idézi: Joó 2004: n. a.)

Kezdvé a lovagkortól, a magasabb társadalmi osztályok elérhetetlen ideáljain keresztül a prózában²⁵, lírákban megénekelte női eszményképekig, ezek a fabulák mind a nőt tárgyiasították, és konzerválták a sztereotípiákat, még akkor is ha látszó-lag dicsérőek voltak. Ha elolvassuk Balzac novelláját, a Sarrasine-t (melyet Roland Barthes vont elemzés alá az *S/Z* című művében, hermeneutikus kódok után kutatva), illetve a nagy klasszikust Geoffrey Chaucer Canterbury mesecsoportjából „*A lovag meséjét*” egyértelműen kirajzolódnak az említett problémák. A férfi narratívumok ezekben, és egyéb irodalmi szövegtörzsekben, mesékben, versekben például egyértelműen a női szépséggel és a lovagok/szerelmes férfi narcizmusával kapcsola-tos művészi közhelyek gyűjteményei voltak. „A kritika tárgya elsősorban a herceg eljövételére várakozó női szereplő, szerintük (feministák, a szerk.) ugyanis ez a sze-rep a passzív női magatartást hirdeti példaértékűnek” (Zsadányi 2002: 141). Ezen imaginárius, illuzórikus narratívumok tehát sok esetben egy elvont kategóriává tet-ték meg a nőt, mely így lett megfosztva valódiságától, kiteljesedésétől, jogaitól.

²³ „Mindig úgy gondoltam a nőre – mondja Tesla –, mint aki egy talapzaton áll, mivel elméjének és lelké-nek összes tulajdonságával felülmúlja a Férfit. Képletesen szólva egy magasztos piedesztálra helyeztem őket, mert úgy gondoltam, hogy minden tulajdonságukban felülmúlják a Férfiakat. A lábaik elé borulva imádtam őket, akiket én emeltem ilyen magasságokba, és mint minden igaz hívő az istentszteleit közben méltatlannak éreztem magam hozzájuk. Ez azonban már a múlté. Mára a lány hangú, gyengéd nőből olyan valaki lett, aki azt hiszi, hogy életében az a legnagyobb siker, ha amennyire csak lehet, Férfivá válik – mind ruházatában, hanghordozásában és viselkedésében, mind a sportban és más eredményeinek tekintetében is.” <http://an-engineersaspect.blogspot.hu/2011/07/nikola-tesla-mr-tesla-explains-why-he.html?m=1> (Utolsó letöltés 2017.11.11.)

²⁴ Sőt „a férfikultúra olykor a sötétség és a káosz megtestesítőit látja a nőkben, afféle Lilithet vagy babiloni szajhát, máskor meg egy magasztosabb és tisztább természet képviselőivé avatja, és szüzekként vagy istenanyaként tiszteli őket” (Moi 1995: 244).

²⁵ Bár nem tartozik szorosan a témához, érdekességképpen Balzac egyik regénye is kitűnő példa lehet. „A történet egy Sarrasine nevű szobrásznak a primadonna La Zambinella iránt érzett szerelméről szó. A történet nem a tudásra, hanem a tudatlanságra épül: a szobrász nincs tisztában azzal az Itáliában dívó korabeli szokással, hogy az operaszínpadokon a szoprán szerepüket nők helyett kasztrált férfiak alakították. A szobrász, aki La Zambinellában az egyetlen nőben először megtestesülő tökéletes szépséget, Pygmalion életre kelt szobrát látta, rádöbben, hogy a női tökéletességnek ezt a megnyilvánulását szó szer-int késsel faragták ki, bár nem kőből, hanem emberi húsból” (Johnson 1994: 144). „Ebben a pillanatban a tökéletes szépséget bámulta, amelyet eddig hiába keresett a természetben, itten is, ottan is, úgy hogy az egyik modellről, aki különben csúnya volt, a combok gömbölyded formáit kérte kölcsön, a másik modelltől a keblek vonalait, ettől márványfehér vállait, aztán a nyakat egy fiatal lánytól, a kezeket egy asszonytól, a sima térdeket egy gyermektől, de a párizsi hideg ég alatt sohase lelte meg a régi Görögország dús és olva-tag alakjait. Zambinella elevenen és kecsesen egyesítette a női testek remek arányait, melynek a szobrász egyben szigorú, de szenvedélyes bírója is” (Balzac, idézi: Johnson 1994: 145).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

„Amikor Sarrasine arról beszél, hogy ő nem tudna erős nőt szeretni, valójában azt mondja, hogy nem tudna olyasvalakit szeretni, aki neki nem szimmetrikus ellenpárja, azaz férfiasságának bizonyítéka. Ez annyit jelent, hogy még ha La Zambinella nő is lett volna, Sarrasine szerelme akkor sem tekintette volna őt valódi másíknak. ...” A márkinő a nárcisztikus tévhitet a narrátor saját szenvedélyében is felfedezi, s játékosan megjegyzi, előjelezve ezzel végleges visszautasításának egyik okát: – „Ugyan, maga a saját ízlésére akarna formálni engem. Mit zsarnokoskodik! Azt akarja, hogy ne legyek az, aki vagyok?” (Johnson 1994: 146)

Ezek a metaforák a jelentésbe vetett hiten alapultak, melyek azonban nem vettek tudomást vitatható igazságtartalmukról. Az emancipáció, a feminizmus előretörésével éppen ezen konstrukciók, illetve a férfi monopólium addig magától értetődő, természetes kizárólagossága kérdőjeleződött meg. Ellenzői pedig – ahogy korábban említettem – azóta is a fent leírt, kéretlen női szerepeket igyekeztek visszaállítani, vagyis a „férfiuralom restaurációjára törekedtek” (lásd még, Hadas 2016/b: 527). Igaz ugyan – ahogy Hadas az esszéjében is megfogalmazta – „a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai strukturális értelemben együtt mozognak, és alapvetően átalakítják, fölülírják a patriarchális uralom korábbi mintázatait, csökkentve erejét, kizárólagosságát és megkérdőjelezhetetlenségét” (Hadas 2016/b: 531), de a nők megváltozott pozíciója, helyzetének jobbá válása sokszor csupán a férfitársadalom engedménye és/vagy érdeke mentén alakultak ki az önálló választás illúziójával, és a szövegben a diskurzusokban maradt a hagyományos megnevezés és metafora. Így pl. a dolgozó nők esetében, akik bár beálltak a munkaerőpiacra, de emellett ugyanúgy megmaradt a háztartásban betöltött szerepük is²⁶, vagy ahogy Ferge Zsuzsa is leírta, „a hatvanas-hetvenes években vált nyilvánvalóvá, hogy a női foglalkoztatás általános növekedése főként a kevesebb képzettséget igénylő, vagy/és a rosszabbul fizetett foglalkozási csoportokra koncentrálódott, hogy igen sok, nőkkel kapcsolatos előítélet elevenen él tovább; hogy – részben ezért is – a nők részvétele a termelés és közélet *felelős* posztjain elenyésző, hogy a női bérek, azonos feltételek mellett is, jóval elmaradnak a férfiak keresetétől; hogy a közép- és felsőoktatásban egyaránt a nők térhódítása jórészt a „hagyományos” női tevékenységekhez kapcsolódó szakmákban történt meg, ezek olykor teljes elnőiesedését vonva maga után stb. (Ferge 1982: 884).

De ugyanez elmondható a szocializmusban²⁷ azokról politikusnőkről is, akiket csak formálisan szerepeltettek a politika színpadán, valódi hatalmuk nem volt. Leg-

²⁶ „...a régi patriarkális szemléletmód megváltozása, viszont nőemancipációnak állították be, így sokak számára a feminizmus a megkétszereződött munkát jelenti” (Kádár 1994: 407).

²⁷ Voltaképp ekkor vált nyilvánvalóvá és kimondottá az is, hogy a női egyenjogúság terén kevesebbet ért el a társadalom, mint amit bizonyos felszíni jelenségek, illetve az ötvenes évek első felének önelégült hivatalos propagandája alapján sejteni lehetett. ... Már a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a nők helyzetének gyökeres megváltozásáról, a női emancipáció megvalósításáról beszélt a sajtó, s a köztudatban ma úgy él ez az időszak (olykor pozitív, olykor negatív előjellel), mint a nők tömeges munkába állásának,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

többen némaságra voltak ítélve, vagy csak a férfipolitikusok akarátának, rendszerének szószólói voltak a retorika templomában, de igazából még mindig a „*Taceat mulier in ecclesia*”²⁸ elve élt. Mindenesetre az biztos, hogy a női vezetők ideáltípusán nem javítottak a férfiak által odahelyezett nők, és miután a hatalom osztotta ki a számára nélkülözhető szerepeket, úgy és annyit, ahogy és amennyi neki tetszett – sőt, egyes esetekben kialakítva azt a vágyat és hiányt, amire igazából nem is lett volna szükségük – így ezzel tulajdonképpen csak tovább erősítették meglévő hatalmuk kizárólagosságát és késleltették a nők vezető szerepeinek elfogadását. Sőt, a nők hagyományos nemiséget kidomborító „megszóltásai” – ahogy kifejtettem –, a szövegekbe, a beszédbe zárva tovább éltek. Gyakran ez, a vezető szerepet betöltött nők „kicsinyítő” megnevezése, (keresztneven szólítás kicsinyítőképzővel, tegezés etc.), vagy a külső jegyeinek előtérbe helyezésével jelölte ki a helyüket, direkt vagy indirekt módon, visszahelyezve ezzel őket a nők hagyományos szerepébe, mely a vezető tudományos, politikai-hatalmi pozíciókat illetően még mindig kizáró.

Ami pedig az általános nőképet illeti, a nők behódoló magatartása után „...a férfiak megtanulták, hogy azt a nők által kivívott szabadság fogalmával cseréljék fel. Ha a férfi „megnyerte” a nőt, és feltéve, hogy meg kívánja tartani, változatlanul kétféle birtokló magatartástípusra hajlamos: a Pygmalion-félére (a nőt saját vágyainak megfelelően alakítja, és megszűnik szeretni, ha az önállósulna), vagy a romboló vállalkozásra (saját szerelmét eszközként használva ahhoz, hogy számtalan módon, és mindenféle verbális fogadkozás ellenére, megakadályozza a nő bármiféle önkifejezését)” (Brooke – Rose 1994: 488).

Mindezek alapját pedig az úgynevezett bináris ellentétpárok képezték, melyeket a nők részéről, a meghasonlás afirmációja²⁹ segítette ilyen hosszú időn át fenntartani. A kérdés az, mennyire a történelmi szükségszerűség, a vérgőzös események elháríthatatlan következménye és mennyire csupán a férfihatalom³⁰ megtartását,

a bölcsődések-óvodások tömeges megjelenésének a korszaka, vagy az a korszak, amikor a lányok továbbtanulási esélye a fiúkival egyenlővé vált. A valóságban azonban – hogy csak néhány számot idézzek fel – a nők aránya az aktív kereset körében 1930-ban 26%, 1949-ben 29%; s csak 1960-ra lesz 36%, 1970-re 41%, 1980-ra 43%... S ami a lányok „egyenlő” továbbtanulási esélyét illeti, ezt is csak a hetvenes évek hozták meg. (A lányhallgatók aránya a felsőoktatásban 1937/38-ban 14, 1950/51 24, 1960/61-ben 33, 1970/71-ben 43, s 50% (Ferge 1982: 884).

²⁸ Ford.: Az asszony hallgasson az egyházban (a kifejezést Nietzsche idézte és parafrázálta, lásd fentebb).

²⁹ „A késő tizenhetedik és a tizenkilencedik században a „női szféra” kifejezés a nők és a férfiak eltérő szerepeinek viktoriánus és jacksoni vízióját fejezte ki, csekély vagy semennyi átfedéssel, s alárendelt nőkkel. A női szférát férfiak határozták meg és tartották fenn, de a nők gyakran elfogadták szabályait, például az amerikai „igazi nőiség kultuszában” vagy az angol „nőies ideál” nézetében” (Showalter 1994: 436).

³⁰ Bár nem tartozik a szorosan vett témához, itt megemlítem, hogy pl. a nők esetében a saját nemhez való vonzódást is jobban elfogadták, hiszen ez nem jelentett valódi veszélyt sem a férfira, sem a társadalmi berendezkedésre nézve. Ellenben, ha a férfi vált „nőiessé”, az már erősebben megrengette a fennálló nemi és hatalmi viszonyokat. Ez a korabeli büntetőtörvényekben is visszatükröződött (férfiak homoszexualitása büntetendő cselekménynek számított) (lásd még: Borgos 2013: 190).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

stabilitását segítő diskurzus volt a nők elnyomása? Illetve ezek milyen arányban viszonyultak egymáshoz?

A bináris oppozíciók

SZÓKRATÉSZ: Akkor hát minden munkát a férfinak osztunk, a nőnek semmit?

GLAUKÓN: Hogyisne!

SZÓKRATÉSZ: Úgy vélem, azt méltán állíthatjuk, hogy természete szerint az egyik nő kiváló orvostehetség, a másik nem; ez meg zenei tehetség, a másik botfűlű.

GLAUKÓN: Miért ne?

(Platón Állam, Negyedik könyv)

Olyan dichotómiák mentén alakultak ki a női férfi különbségek legfőbb jegyei, melyek a test-lélek dualizmusát tették meg minden további meghatározás *caput et fundamentum*ává. „A dualizmus-tengely a test-lélek dualizmusra utal, amely Platón, Szent Ágoston és Descartes filozófiájában ismert módon meghatározta az európai gondolkodást a testről” (Joó 2010: 73). Vagyis – foglalja össze a nyugati filozófia hagyományait Joó Mária, – az anyag és forma viszonyának arisztotelészi felfogását, amely az élőlények keletkezésének elképzelésében az anyaghoz, mint önmagában semmilyen minősítéssel nem rendelkező szubsztrátumhoz a nőt rendelte hozzá, a formához pedig a férfit. Így az anyag nő, a forma férfi lett, amely formát adott az anyagnak. A test így lett szimbolikus értelemben női, míg az ész, a logosz férfi konnotációjú kategória a filozófiában, mely alapjául szolgálhatott az ész- és férfiközpontúságnak.³¹ Ez a filozófia képezte a gyakorlatban, vagyis az állam életében a nemeknek szánt szerepeket is. Bár fontos megemlíteni, hogy ez Platón és Arisztotelész esetében különböző módon lett elképzelve, így alapvetően két csoportba osztható álláspontok születtek. „Platón az *Állam* című művében leírt egyenjogúsági elmélet szerint az igazságos és stabil állam létrehozásának feltétele, hogy mindkét nem kivegye részét az őt megillető munkából. Az állam életében nem lehet különbséget tenni a nemek között: a nő ne azért végezzen állami tevékenységet, mert nő, vagy a férfi azért, mert férfi” (Coole 1989, idézi Nagel 2011: 21). Emlékezzünk vissza Platón fejtegetéseire, pl., ami az örök csoportját illette. „*Nemde, ha a férfi és a női nem valami mesteriségre vagy szakmára nézve mutatkoznék elütőnek, akkor kimondhatnánk, hogy az egyiknek ezt, a másiknak azt a szakmát adjuk; de ha csak abban különböznek, hogy a nő szül, a férfi nemz, ebből szerintünk még nem következik, hogy a nő az általunk felvetett szempontból üt el a férfitől, hanem továbbra is úgy véljük, hogy az örök és asszonyaik csak hadd végezzék ugyanazt a munkát.*”³²

³¹ Lásd még, Joó 2010: n. a.

³² Platón: *Állam* <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Olybá tűnik, hogy Platónt minden olyan esetben idézik, amikor arról írnak, miért is van joga és ugyanolyan lehetősége a nőnek arra, hogy a férfiakhoz hasonló szakmákban jeleskedjen, (még akkor is, ha természetesen az ő nőképe sem volt egyértelműen, mai értelemben véve genderblind³³), míg Arisztotelészt, amikor annak okát keresik, miért is alakultak ki így a szerepek a nyugati filozófiában. Amikor elindult a nők oktatási intézményekbe kerülése egy korai műben, Edward H. Clarke, *Sex in education; or, A fair chance for girls*, 1884-ben megjelent könyvének első fejezete elé is egy Platóntól vett idézet determinálta a felhangot. „Is there any thing better in a State than that both women and men be rendered the very best? There is not.” (Plato). Platónból kiindulva, a műben a szerző kifejti, hogy a „Nemek bár nem egyenlők, vagyis nem egyformák, sőt, nagyban különböznek egymástól, hiszen sok esetben, amit az egyik megtehet azt a másik nem, és fordítva. Ugyanakkor nagyon sok dologban mindkettő ugyanazokra a dolgokra ugyanúgy képes. Sőt van, hogy olyannyira azonosak egymással, hogy megkülönböztetés nélkül át tudják venni egymás munkáját is” (Clarke 1884).

Ad infinitum sorolhatnánk azokat az alapirodalmakat, melyek azóta megszülettek e témában, és amik a két ókori filozófus művét citálják érveiket alátámasztandó. Mindez a tanulmány szempontjából csak annyiban érdekes, hogy a teljes megértéshez a nemeket illetően, e két filozófus ellentétes és unalomig koptatott álláspontját itt sem hagyhattuk ki.

Tudvalévő, hogy „Arisztotelész felfogása Platón egyenlőségi elméletének szöges ellentéte volt. Platón tanítványa, Arisztotelész állítása szerint a nők éretlenek, fejlődésük a férfiakéhoz képest hiányos, testileg és racionális gondolkodásra való képességük tekintetében is. Az európai hagyományok nem Platón, hanem Arisztotelész elméletére épülnek. Az arisztotelészi hiányossági elmélet a középkorban vallásos formát öltött, és azóta számos változatban megjelent többek között Rousseau, Kant, Freud tanításában” (Nagel 2011: 20).

Bár ez így „nagyvonalúan” leegyszerűsítette az egyébként komplex nemi fejlődéstörténetet és filozófiát, mégis láthatóvá vált az a logika, amely mentén a nemekre vonatkozó hierarchia kialakult, majd a középkorban Szent Ágoston által újraolvasva élt tovább. Ezeket tudatosan vagy tanulás által, ösztönösen igaznak vélték, mégpedig azért, mert a szövegeket és értelmezéseket mind a vallási, mind a politikai-gazdasági hatalom erős bástyákkal támogatta. A patriarchális társadalom férfiközpontú logikája mentén folyamatosan újraszervezte ezért mintegy posztulátumként volt jelen. Vagyis annak ellenére, hogy – ezt pl. Kalmár György „*A női test igazsága*” (2011)

³³ „SZÓKRATÉSZ: Tehát, barátom, nincs olyan foglalkozás az államban, amelyre kizárólag csak nők volnának alkalmasak, mert nők, vagy csak férfiak, mert férfiak, hanem a természetes alkalmasság egyformán osztódott szét mindkét nemben, és a nő – természete szerint – űzheti mindama szakmát, amit a férfi, csak a nő minden téren gyöngébb. GLAUKÓN: Nagyon is így van.” (Platón Állam, Negyedik könyv) <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm#85> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

című, esettanulmányokat tartalmazó munkájában is kifejtette és amely a Foucault által vizsgált totális történelem hiányára rezonált – „a metafora különböző korokban és kontextusokban újraartikulálódik: önmaga marad, felismerhető marad, és mégis más lesz, új jelentéseket, modalitásokat, implikációkat kezd hordozni, új kérdésekre hoz régi-új válaszokat” (Kalmár 2011: 13), mégis azt érezzük, hogy ami a nemiséggel kapcsolatos megcsontosodott bináris oppozíciókat illeti, nehéz ebből az egyetemesnek elfogadott fogalmi rendből kiszabadulni. Hiszen az arisztotelianus alapokra építő társadalomfelfogás diktuma a nemi szerepeket illetően máig a nőt határozza meg a második nemnek, és az ember konstitúciójában a férfit a viszonyítási alapnak. Ezek a még máig is élő, nemiséggel kapcsolatos diskurzusok mozgatói. Ez a történelmi örökség hatalmas, s évszázadokon át összekapcsolta a nemiséget ezekkel a metaforákkal így beépítve az ismeretelméletekbe, egyetemes logikát alkotva. Hélène Cixous francia feminista író, filozófus pedig olyan bináris oppozíciókat sorol fel, melyekből egyértelműen látszik, hogy a maskulin a hatalom birtokosát, míg a feminim oldal mindig a hatalom nélkülit jelöli. Ezek pedig, „aktivitás–passzivitás, nap–hold, kultúra–természet, nappal–éjszaka, apa–anya, fej–érzelmek, értelmes–érzékeny, logosz–pátosz (Cixous – Clément 1975: 115, idézi: Moi 1995: 241), továbbá a természet–történelem, természet–művészet, természet–szellem, szenvedély–aktivitás (Cixous – Clément 1975: 116.) Ezek a példák azt mutatják, hogy bármelyik „párt” emeljük is ki: mindenképpen a férfi–nő oppozíció, s az ezzel járó pozitív–negatív értékelés fogja jelenteni az alapvető paradigmát (vö. Moi 1995: 241).

Ezért lenne fontos a dekonstrukciós olvasat, mely nem magát a szöveget rombolná le, hanem az egyik jelölési mód másikkal szembeni megkérdőjelezhetetlen elsőbbségét, teret adva az újraszervezés számára.³⁴ A bináris oppozíciók felcserélésével, kiküszöbölhetjük a tévedéshez vezető temporális sémát és helyettesíthetnénk a származtatott okot, melynek tévesen tételeztünk objektív létet a külső világban, egy valódi okkal, melyre az elváltozott ok kritikai dekonstrukciójából következtethetnénk (lásd még, Paul de Man 1992: 41).

Exkluzív történelem és némaság

„A történelmi események nem azért reálisak, mert megtörténtek, hanem azért, mert be tudnak illeszkedni a kronológiára épülő narratív rendszerbe.” (White 20, idézi Zsadányi 2002: 140)

De miért nem alakítottak a nők történelmet, még annak ellenére sem, hogy voltak női tudósok, írók, polihisztorok, zeneszerzők, művészek? Hogyan és miért zárta ki a hatalom őket? Milyen igyekezetet szolgált a történelem stabil filozófiája?

³⁴ Lásd még, Kalmár 2011: 215.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Ahogy fentebb már szó volt a metaforika, a nemiség és az ismeretelmélet kapcsolataról, úgy alább érdemes mindezt árnyaltabban is kibontani és a hatalom mátrixában elhelyezni, melynek érdeke minden, fentebb tárgyalt bináris oppozíció fenntartása volt. Erre leginkább a Foucault által kifejtett tudásakarásból levezetett elmélete alkalmas. „Foucault a kulturális korszakokat az uralkodó „diszkurzus” vagy reprezentációs paradigma alapján határozza meg, amely eredményesen határolja le a hozzáférhető tudásformák körét. Elméleti alapja úgy írható le leginkább, hogy az Saussure központi tételének – a jelölési gyakorlat elsődlegességének –, és a nietzschei gondolatnak az összeolvasztása, amely a tudásra törekvés minden formájában kimutatható önkényes hatalomvágyat hangsúlyozza” (Norris 1994: 159).

Vagyis, ezek szerint, ha az uralkodó paradigmák változtak és átalakultak, majd ezek új szövegekben manifesztálódtak, azok csakis a meglévő strukturális kereten belül változtak meg, de nem érintették alapjaiban a bináris oppozíciókon alapuló rendszert, így a nemi diskurzusokat sem. Humboldt fejt ki például azt, hogy „a történelmi reprezentációnak vagy *mimézis*nek, reprodukciónak kell lennie, de nem az események reprodukciójának a maguk egyediségében, hanem annak a formális koherenciának, amelyet az események teljes szerkezete alkot, ami, ha részletesen kidolgozzák, a »történelem filozófiáját« eredményezi” (White 1978, idézi: Benkő 2009: 195).

Így a történelem és a filozófia egyszerűen kizárta a nőket, elhallgattatta a nőket, még azokat is, akik valamilyen módon bejutottak a tudomány, a művészet, a filozófia privilegizált területeire.³⁵ Vagyis kihagyták azokat az eseményeket, melyek nem illeszkedtek bele a fent említett formális kulturális koherencia szerint a történelem „prométeuszi pillanatainak” (Nagy J. Endre) sorába. Paradox módon még az is beleilleszkedett ebbe a rendbe, vagyis a férfi által írt történelemben, tovább erősítve annak egyedül létező igazságát, amikor egyes nőknek sikerült a férfiszakmákba, a tudományos színpadra lépniük. Hiszen kivételt képeztek, nem jellemzően, nem általánosan, nem egyértelműen, nem természetesen nekik szabottan, nemüktől megfosztottan kerültek, mintegy a határon túlról a „férfiak világába”, de nem megváltoztatva annak kereteit (hallgatás).

Éppen ezért, igen fontos e kutatásokban az a lacani elképzelés, miszerint a szubjektum (az, akit emberi lényként ismerünk) egy biológiai organizmus nyelvi szimbolikus rendbe való belépésével születik meg, egy olyan rendbe való belépés által, mely soha nem válhat teljesen otthonává, melyben szükségszerűen félreismeri önmagát, és melyben létét mindig meghatározza egyfajta hiány, annak hiánya, ami a jelentés strukturált rendjébe való belépéssel szükségszerűen elvész” (Kalmár 2011: 16). A nyelv mindig egy másik személy „tartozéka”. A szubjektumot pedig Lacan – aki Freud munkásságának újraértelmezését tűzte ki célul – szerint egy olyan általános

³⁵ Lásd még, Kalmár 2011: 31.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

törvény hozza létre, mely önmagán kívülről, a többi ember szavain keresztül jut el hozzám, ezek a szavak viszont az általános törvényre utalnak.³⁶ És ezek az általános törvények, ahogy már kifejtettem, az uralkodó „diszkurzus” vagy reprezentációs paradigmán alapján dőlnek el és mindig egy formális koherenciának felelnek meg.

„Nagyon sok nő kezdi meg úgy egyetemi tanulmányait, hogy kutató akar lenni, de lemorzsolódik. Gyakran azért, mert nem fogadják szívesen, nem támogatják, rosszul bánnak vele a férfi tanárok, vagy kollégák. Nem tekintik őket partnernek, nem hallgatnak rájuk. Ha a tudós társadalom befogadóbb lenne, sokkal több nő maradna a pályán” – nyilatkozott Vera Rubin (Hargittai 2015: 194).

Prokrusztész ágyában

„Legtöbben napjaink nagy részét munkaszervezetekben töltjük, melyet mindig a férfiak uralják. A legerősebb szervezeti pozíciókat szinte teljes egészében a férfiak foglalják el, kivéve azt a néhány biológiai értelemben vett nőt, akik társadalmilag férfiként működnek (Sorenson 1984, idézi: Acker 1990).

Ha a fentiekkel egyetértünk, akkor vajon a kivételek ilyenén középpontba helyezése nem vezet-e éppen a hagyományos megítélés és a normák megerősödéséhez? Hiszen a társadalomban elfoglalt szerepeiket illetően Prokrusztész ágyába kerültek a nők, és a férfiak elképzelései szerint, ebben a fallogocentrikus rendben, az általuk szabta méretekhez kellett igazodniuk. Ez azért ambivalens, mert azok a nőtudósok, akik beléptek a férfias szakmákba, ezzel egyúttal kívülre is kerültek a saját, „hagyományosnak” aposztrofált köreikből, és mintegy tovább erősítették az általános vélekedést a nők tudományos területen való alkalmatlanságáról a szövegekbe kódolt szexizmus által. Gondoljunk csak azokra a mindennapi kommunikációban cirkuláló kifejezésekre, mint férfias nő, vagy a politikusok esetében, ’az egyetlen férfi a parlamentben nő’³⁷ jelzőkre... etc. Vagy a Derrida által is említett feminista nőkre, akik Nietzsche szerint férfiak. Előbbi ítéletében pedig a feminizmus³⁸ nem más, mint egy olyan művelet, mely által a nő a férfihoz, a filozófushoz akar hasonlítani, az összes férfias illúzióval (lásd még: Derrida 1992). Ezek mentén tényleg úgy tűnhet, hogy amelyik nő jeleskedett valamely tudományterületen az társadalmilag „férfivá” is vált?

³⁶ Lásd még, Juliet Mitchell: Jacques Lacan és a női szexualitás <http://www.c3.hu/scripta/thalassa/96/1/05mitch.htm> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

³⁷ Itt arra a kifejezésre utalok, amit az 1930-as években Schlachta Margit mellett Kéthly Annáról mondtak. A korabeli diskurzus a politikában jól ismert, „egyetlen férfi van a parlamentben – az is nő” kifejezésben erősítette tovább, hogy ami jó és működőképes a politikában (társadalomban) az szükségképpen férfias kell, hogy legyen. Ugyanez a tanulmányomban később, más kontextusban a nőírókkal kapcsolatban szintén felmerül. „Aki asszony létedre ember voltál, mint kevesen” (Babits Mihály)

³⁸ Ne feledjük, hogy a feminizmusnak különböző szakaszai, hullámai vannak, melyek egymást követve és/vagy párhuzamosan vannak jelen. Erről a feminista irodalomtudományt taglaló részben vizsgatárak.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Irigaray szerint – írja Moi – ennek eredménye az, hogy ha egy nő teoretikusként akar megszólalni, úgy fog beszélni, mint egy férfi, vagyis imitálni fogja a férfiak beszédmódját. Feminitása egyszerűen nem kaphat hangot az uralkodó filozófiai diskurzusban: legfeljebb a szöveg hiányaiban, üres helyeiben és elhallgatásaiban érhető tetten. A férfiak uralta diskurzus Irigaray-féle dekonstrukciója példaszerű – írja Moi (Moi 1995: 250). De ha ez így van, vajon mit veszítettek el ezáltal a nők saját magukból, ha a férfiasnak mondott szakmákba kerültek?³⁹ A kiemelkedő nőtudósok katonasorba állítása vajon tényleg a probléma elkendőzését jelenti? Hogyan fest mindez a gyakorlatban?

Nagy Beáta *Háttérben* című könyvében, remekül összefoglalja a természettudományokba, a műszaki tudományokba belépett nők helyzetét. Többek között kiemeli pl. Gherardi tipológiáját, aki a férfivilágba kerülő nőket („women travellers in a male world”) pozicionálta, a „vendég”, a „marginális”, a „vakációzó”, a „kígyó a fűben”, a „jövevény” és a „betolakodó” posztok megkülönböztetésével (lásd még, Czibere – Takács 2016).

Schirley M. Tilghman, molekuláris biológus, a Princeton Egyetem első női elnöke Hargittai Magdolna magyar akadémikussal folytatott beszélgetése során mondta el: „Egy nő matematikus vagy fizikus – ezeken a területeken a nők erősen alulreprezentáltak – nehezen „melegszik meg” egy olyan tanszéken, ahol az összes oktató férfi, és a hallgatók többsége is az... Csak rendkívül elkötelezett és hihetetlenül erős nők viselik el ezt a környezetet” (Hargittai 2015: 359). Így lehetséges az is hogy Marie Curie, Vera Rubin, Maria Mitchell etc. egyedülálló eredményeinek méltatása bizonyos tekintetben elhallgathatja azokat az előítéleteket, melyek továbbra is ugyanúgy fennmaradnak.

A tudomány területén a helyzet, zenei hasonlaltal élve, valahogy úgy fest, mint a „váratlanul moduláló D-dúr kereszték egy szonátarészben: az egész mű „fiú” csak egy-egy átmeneti hangneme lány” (Szentkuthy 1984: 90).

Az „echte” francia dekonstrukció és hatásai

„Amíg a nők elvetik a hatalommal való tiszteletlenséget, nem fognak fejlődni. Amikor ezt megteszik, akkor saját vizsgálataik révén jönnek rá az igazságra, amikor a kétségek vezetik őket a felfedezéshez, az igazság, amit kapnak, az övék lesz, elméjük pedig szabadon marad.” (Maria Mitchell)⁴⁰

Maga, a már említett dekonstrukció vezethet el a „bevált” társadalmi intézmények kritikájához is, így a nemekhez köthető hagyományos, intézményesült szerepek kri-

³⁹ Egy nő megjelenése a műszaki területen bizonyos mértékben megköveteli nemi identitása egyes aspektusainak feladását” (Wajcman 2009, idézi Nagy 2014: 59).

⁴⁰ Maria Mitchell and Women’s Rights: <http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/original-faculty/maria-mitchell/maria-mitchell-and-womens-rights.html> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

tikájához. „A dekonstrukciós olvasás tehát az uralt és az uralom alól kiszabaduló terület közötti kapcsolatra, azaz a szöveg szubverzív dimenziójára céloz. Azon az elképzelésen belül, amely a „társadalmi” szféráját nyelvileg meghatározottnak tételezi, irodalmi szöveg és társadalmi „tény” egymás metonímiái. A szöveg metafizikájának dekonstrukciója magától értődően vezet ezen metafizika metonimikus kihelyeződéseinek, a társadalom „bevált” intézményeinek dekonstruktivista kritikájához, így kerül veszélybe [?] a „család” (nem a család!), a nemek különbözősége és a hagyományos nemi szerepek, a társadalom összes kizáró-megkülönböztető mechanizmusa, s végül minden ön-azonos, szilárd jelentésű konstrukció” (Kovács 1992: 14).

Mint ismeretes a dekonstrukció a francia filozófus, Jacques Derrida munkája nyomán jött létre a 60-as 70-es években. Sok irányzata létezett, és számos alakváltozáson ment át, különféle értelmezései voltak és több generáció építette, de esszenciáját illetően és amiért a tanulmány szempontjából fontos, hogy végül is a nyugati típusú metafizikus gondolkodás és a strukturalizmus kritikájaként jött létre, célja pedig az európai filozófia revíziója⁴¹, és a nyugati metafizikus gondolkodás aláásásának kísérlete volt a metafizikus hierarchikus oppozíciók pusztá megkérdőjelezésével.

Tanulmányomnak nem célja ennek részletes ismertetése, ebben a fejezetben igyekeztem megemlíteni az ezzel kapcsolatos, sarkos kérdéseket, főbb vonalakat, szem előtt tartva írásom témáját. A dekonstrukció az irodalomtudomány kontextusában bontható ki leginkább, így főleg a feminista irodalomtudomány említése volt indokolt. „...a dekonstrukció a nyugati kulturális hagyomány (irodalom) újralátását tűzi célul, nem jelent kilépést a hagyományból; nem valamiféle neutrális értékelő pozíció.” Ne feledjük azt sem, hogy „az eredeti kontextus a Foucault, Deleuze Guattari, Barthes és mások nevével fémjelvezhető gondolati irány, melynek központi fogalmi egyfelől a játék, a jelentésszóródás és a gyönyör, másfelől pedig a hatalom, a represszió és az ideológia” (Kovács 1992: 11).

Nem osztom azt a nézetet, hogy minden egyes fogalom újraalkotásával, újradefiniálásával sőt egy új nyelvvel lehet csak megszabadítani a gondolkodást, a történeteket a diszkriminatív leírásoktól, és egyetértek Derrida gondolataival: „semmi értelme nincs annak, hogy a metafizika megrendítését a metafizika fogalmi nélkül tegyük; nem rendelkezünk egyetlen olyan nyelvvel sem – egyetlen szintaxissal és lexikával sem –, amely idegen lenne e történet számára; egyetlen olyan destruáló kijelentést sem tehetünk, amely máris ne csúszott volna vissza abba formába, abba a logikába és azokba a posztulációkba, ami ellen éppen tiltakozni akart” (Derrida 1994: 22).

⁴¹ „A 80-as évekre elsősorban az Egyesült Államokban erősödött „irányzattá”, feltehetőleg a fenomenológia, a hermeneutika, a posztstrukturalizmus és az amerikai színtéren rendkívül hangsúlyosan jelenlévő New Criticism különös keveredése folytán, s vette be mintegy rohammal az irodalomtudományos intézményrendszer fő erősségeit, a nagy egyetemi tanszékeket, és az egyéb tudományos fórumokat” (Kovács 1992:10).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Cixous-t olvasva azonban fel lehet tenni a kérdést, hogy a fogalmi dekonstrukció helyett nem lenne-e egyszerűbb új fogalmi rendszert létrehozni? „...Mivel nincs egyetlen talpalatnyi hely sem, ahol egy új diskurzus gyökeret verhetne, csak egy ezeréves és sivár talaj, amely feltörésre vár...” (Cixous 1997: n. a.) Ez azonban nem ilyen egyszerű, hiszen egy már létező fogalomrendszerbe zárva részesei vagyunk vizsgálódásunk tárgyának. Egy adott rendből, annak fogalmaiból való teljes kilépésre nincs lehetőség. „A „filozófián kívülre” történő kilépést sokkal nehezebb elgondolni, mint azt általában azok képzelik, akik abban a hitben élnek, hogy oda fesztelen könnyedséggel már régóta kijárnak, és akik általában a metafizikától teljesen mentesnek vélt diskurzusuk egészével a metafizikába merülnek” (Derrida 1994: 26).

Éppen ezért a tanulmány logikáját és Derridát követve, őt parafrázálva, hogyha a nőkhöz kapcsolt és azzal egybeolvadt jelentéseket szeretnénk kritika alá vonni, dekonstruálni, akkor két lehetőségünk lenne. Vagy a nő fogalmát kell kívülre helyezni, és minden eddigi megnevezéstől, metafizikai jelentésétől megtisztítani, vagy magát a rendszert, – amely a jelölt (nő) kategóriáját a rendszer formális sémáinak hierarchizált fogalmai által pozicionálta – megkérdőjelezni. De, a metafizikai redukcióhoz szükség van arra az oppozícióra is, amit redukálni akar. Nézzük pl. az anyag és a forma fentebb már tárgyalt oppozícióját, melynek factuma vitathatatlanak rögzült a nyugati filozófiatörténetben a nemiséget illetően. Ha Derrida Levi Strausrról írt fragmentumát is parafrázéalom a témámra, akkor világossá válik ebben a kontextusban is, hogy az anyag/forma oppozícióval rendszert alkotó egész filozófiai fogalmiság képes árnyékban tartani azt, ami őt magát lehetővé teszi, vagyis a női férfi szimbolikus különbségtétel eredetét. Abban a pillanatban, amikor az anyag/ forma, test/logosz (és többi, férfi/nő nemi szimbólumai) oppozíció határa érzékelhetővé válik, szisztematikusan és szigorúan kérdőre lehet vonni e fogalmak történetét. Ez az első lehetőség.⁴²

Az előzőeket folytatva „a másik választás ... az volna, hogy az empirikus felfedezések területén, bár itt-ott leleplezzük korlátaikat, mégis megőrizzük az összes régi fogalmat: mint eszközöket, amelyek még használhatók valamire, és mindezt azért, hogy elkerüljük azt, ami az első lehetőség során meddő volt. Nem tulajdonítunk nekik már semmiféle igazságértéket, semmiféle pontos jelentést, alkalomadtán hajlandóak lennénk akár lemondani is róluk, ha más eszközök kényelmesebbnek tűnnek. Közben kiaknázzuk relatív hatékonyságukat és felhasználjuk őket azért, hogy leromboljuk velük azt a régi gépezetet, amelyhez ők maguk tartoznak, amelynek ők maguk is alkatrészei” (Derrida 1994: 3).

⁴² Lásd még, Derrida 1994.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A különbözőség-egyenlőség diskurzus

„A nők helye így a klasszikus Weimarban ki van jelölve: ez pedig a középszféra. Amit írnak, nem átlagirodalom, de nem is művészet. Közvetítés a dolguk és nem a szabad alkotás, hajtóerejük pedig a »magasabb« utáni vágyakozás” (Bürger 1994:518).

A fenti idézet irodalmi szinten is kifejezi azt a korábban megfogalmazott vágyakozást, mely a magasabb utáni kíváncságot öltötte a filozófiában. De a nők odisszeája leginkább a nőíróknál és művészeknél kristályosodott ki. Az útkeresés, a saját nyelv kérdése, a hangkeresés, s mindaz a nehézség, melyet még ma sem sikerült legyőzniük.⁴³ Azok a nők, akik tollat⁴⁴ ragadtak, úgy írtak és gondolkodtak, hogy az a férfiaknak tetsző és az ő ideológiáik által alkotott eszmei keretekben maradjanak. Gondolok itt még a női írók szégyenlős lírai énjére is. „Amit eddig nők nőkről írtak, a férfiak körül való róka farkcsóválás.” – írja Mill emblemikus művében a sokat idézett *A nők alárendeltségében*. Mill „a női írók feladatának azt tartotta, hogy „több akaratot tanúsítsanak érzelmeik szabad kifejezésében”, mivel jelenleg azok kevésbé egyéniek, s műveik kevés öntudat és „sok társadalmi eszme egyvelege” (Mill idézi Kádár 1994: 409). „Meg volt tagadva tőlük a nyelv teljeskörű használata, s némaságra, eufemizmusok használatára vagy körülírásra, mellébeszélésre kényszerítették őket” (Showalter 1994: 430).

Sokszor azonban éppen e megalkuvás árán hallathatták visszafojtott hangjukat. A történeti folyamaton kívül rekedtek, így sem átütő újat nem hoztak létre, sem a régi kereteit nem szélesítették ki igazán. A Joan Wallach Scott által szerkesztett, *Van-e a nőknek történelmük?* című munka tanulmányai éppen ezt a problematikát járták körül, jelesül, hogy mi a különbség a nők és férfiak, illetve a nők és a nők között az egyes szakmákban.

Az Hélène Cixoust követő esszencialista feminizmus képviselői a női én, a női szubjektum nagykorúsítását szerették volna elérni. Vagyis a különbségek egyenrangúnak, egyenjogúnak való elismerését és nem a „teljes hasonlóságot”. Ezt Georg Simmel *A kacérség lélektanában* is értően kifejtette. Szerinte nem kell, „...hogy a nők ugyanabban az értelemben legyenek természetkutatók, vagy műszakiak, orvosok vagy művészek, mint a férfiak... Nem férfiasan kell nőként, az eddig férfiak által kisajátított munkát végezni, hanem „a szakmák új megosztása, vagy pedig árnyalása

⁴³ „A feminista irodalomtudomány a hatvanas években újjáéledő nyugat-európai nőmozgalmakhoz, az ún. második feminista hullámhoz kapcsolódik. A férfiak által írt irodalom nőképet szexizmusát vizsgáló irodalomtörténeti tanulmányok sorát követően a koherens feminista irodalomelmélet iránti igény először a hetvenes évek második felében jelentkezett, elsősorban az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban.” Feminista nézőpont az irodalomtudományban. In: Helikon 4. http://mandadb.hu/common/file-servlet/document/229957/default/doc_url/helikon_1994_4.pdf (utolsó letöltés 2017.12.12.)

⁴⁴ Érdekes adat pl., hogy 1920-ban Magyarországon összesen 27 nő foglalkozott újságírással, ami a hírlapírók 2,7%-át jelentette (lásd még, Borgos 2013: 165).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

révén” (Simmel 1990: 30). De ugyanerre utal a már említett Cixous, *A medúza nevetésében*. E műben többek között a nők szövegbe való belépésének szükségességét hangsúlyozta a szerző. „A nőnek kell megírnia magát. ... A nőnek a saját lendületétől vezérelve kell belépnie a szövegbe éppúgy, mint a világba és a történelembe is” (Cixous 1997: 357).

Egy-egy korszak nemiszerep-felfogását reprezentáló műveket fellapozva láthatjuk, az irodalomban mennyire jelen volt a fent említett problematika, vagyis az egyenlőség különbözőség diskurzusai. Borgos Anna *Nemek között* című munkájának, *Madzsarné Jászi Alice a női testkultúra új útjain* című tanulmányában szemléletesen írja le pl., hogy a Kaffka Margit portréknak ugyancsak visszatérő eleme volt a partikuláris „asszonyi szembeállítás az univerzális „emberivel” „*Aki asszony létre ember voltál, mint kevesen*” – írja Babits Kaffkáról. Vagy, ahogy Ady szavai is megfogalmazták ezt a jelenséget, és amely azonnal látható válik, ha felidézzük *Kaffka Margit verseinek* sorait: „*Jaj egy asszony, aki ember, a mégis egy túlságosan asszonyt kell, vagy kellene önmagában lebírnia*” (lásd még: Borgos 2013: 150).

Ezek alapján is sejthető, hogy a Cixous-t követő esszencialista feminizmus híveitől merőben különböznek azok a realisták, akik nem láttak különbséget a női szakma férfi szakma, nő-író és a férfi-író között. Így ellentétesen feszültek a nőies vs. férfias írás-gondolkodás, vagy a szakmák Nem szerint különböző vs. azonos volta etc. feminizmusnak sem egy fajtája létezik, így nehéz egyetlen logika és akarat mentén bemutatni a nők törekvéseit. A feminizmus több hullámban érkezett, egyes szerzők pl. Julia Kristeva három szakaszát különítette el, melyek egymástól különböző módon álltak a nőkérdéshez, ugyanakkor egyidőben, párhuzamosan is léteztek a társadalomban. Az első hullámot az egyetemesség, a jogokért való küzdelem jellemezte, míg a második fázisban a nők kettős, európai „a másik nemétől különböző megváltoztathatatlan női identitás elismerését követelték”. A harmadik, a Kristeva által is képviselt posztfeminista fázis pedig megkérdőjelezi az előző kettő által meglévőnek feltételezett „identitás” fogalmát, és az egyetemesség ellenében a pluralitás elvén kell alapulnia – állítja Kristeva. Újra – pozitívan – meg kell erősíteni a két nem szexuális különbözőségét, és el kell ismerni az egyes nők individuális különbözőségét, még a tradicionális szemlélethez való közeledés vagy visszatérés vádját is vállalva (lásd még: Kádár 1994: 408).

A jelen írásban felhozott irodalmi példák csak a szemléltetésre hivatottak, véget nem érően, megannyi példát hozhatnánk mind a hazai mind a világirodalomból. Amiért itt fontos volt megemlíteni az a nyelv által teremtett nemi determinációval kapcsolatos problematika.

A nyelvi dekonstrukció a fentebb vázolt, nőikkel kapcsolatos asszociációk általános kereteinek és saját társadalmi újraértelmezésének adhat teret. Ez az alap, mely segíthet a szabad választásban, abban, hogy mindenki azt tegye – akár a platonikus dictum mentén –, amit a tehetsége alapján megtehetne nemre való tekintet nélkül. A fentiek értelmében maga a dekonstrukció a szabad választáshoz vezető utat se-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

gíthetné csak. A nemek közötti egyenjogúság gyakorlati megvalósulása igen lassú folyamat. Még ma is egyensúlyhiány jellemzi a nők és férfiak arányát a döntéshozó testületekben, az akadémián, a természettudományokban. Az egyensúlyhiánynak az oka az ezen szövegbe zárt hagyományos beszédaktusokban keresendő.

SZÓKRATÉSZ: Ha tehát a nőkkel ugyanazt akarjuk végeztetni, mint a férfiakal, ugyanarra is kell tanítanunk őket.

GLAUKÓN: Igaz.

SZÓKRATÉSZ: A férfiakat zenei és testi nevelésben részesítettük.

GLAUKÓN: Abban.

SZÓKRATÉSZ: Tehát a nőket is képezzük ki e két mesterségben, sőt a hadászatban is, és tegyék ugyanazt, mint a férfiak.

(Platón: Állam Negyedik könyv)

Az utóbbi idézethez kapcsolódva, megállapítható, hogy az irodalomtudományokkal szemben a természettudomány területén objektívebben, gyakorlatiasabban közelíthetünk a kérdéshez, hiszen a szubjektív megítélés helyett, – azaz, hogy az írás férfias vagy nőies pl., *avagy a „különbözőség a stílusban van? A műfajban? A tapasztalatban? Vagy az értelmezés folyamán keletkezik, ahogyan azt számos szövegkritikus állítja?* (Showalter 1994: 424) – egy tudományosan mérhető skálán a természettudományos eredmények értékelhetők. A természettudomány eredményeinek ismeretében bizonyítható, hogy a tudománynak valóban nincsen neme. Ezek a szótlan eredmények, nem igényelnek női, avagy férfi fogalmak szerinti értelmezést. Műszaki és természettudományos területen kevés a nő, nem azért mert alkalmatlanok, hanem azért, mert számos nehézséggel kell megküzdeniük az ide vezető úton.

1960-ban a *Physics Today*-ban a már fentebb idézett, Lise Meitner atomfizikus *The status of Women in the professions* című írásában fejtette ki, hogy ha egy nő el is jutott a tudományos pályára, ott milyen milió, előítélet és mellőzöttség fogadta. *„Sok mindent el tudok mondani saját tapasztalataimról, mind a támogatókról, mind pedig a visszataszító és néha komikus előítéletekről is. Például 1910 és 1915 között több cikket írtam a fizika témában a Naturwissenschaftliche Rundschau magazin számára. Mint rendesen, aláírtam őket a családi nevemmel, de keresztnév nélkül. Egyik nap egy levelet kapott a magazin kiadója, amelyben a Brockhaus (egy jól ismert német enciklopédia) egyik szerkesztője a címetet kérte tőlük, mert szerette volna, ha írok egy tanulmányt a radioaktivitásról az enciklopédiájukba. De, amikor a válaszom felfedte, hogy nő vagyok, Brockhaus szinte felháborodva azt válaszolta, „Ő nem közölhet egy nő által írt cikket!” (mondta mindezt azok után, hogy láthatóan tetszettek nekik addigi írásaim)”* – írja Meitner (Meitner 1960: 20).

Marie Curie-nek abbéli reményét, hogy majd hazájában folytathatja tudományos karrierjét, egészen addig nem tudta feladni, míg a krakkói Jagelló Egyetem női mi-volta miatt végül megtagadta alkalmazását.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A probléma tehát az, hogy a nők eleve nem juthatnak el az egyetemek, az akadémia, a kutatólaboratóriumok közelébe, mert vagy elbátortalanítja őket az előítéleten alapuló fogalmi keret, a környezetük, amely a „hagyományos szerepekbe” determinálja őket, vagy később, eredményeik ellenére az intézményes keret és miliő nem engedi őket kibontakozni.

„Egy washingtoni középiskolába jártam. Nagyon érdekelt a csillagászat... A fizika tanárom egy igazi macsó fickó volt. Mindenki szerette őt – még a férfiak is. Kísérleteket végzett; laborokat állított fel. Mindenki nagyon lelkes volt. Nem hiszem, hogy tudta, hogyan viszonyuljon egy fiatal lányhoz az osztályában ... Soha nem tudta, hogy érdekelt a csillagászat, soha nem tudta, hogy érdekel a tudomány. Az a nap, amikor megtudtam, hogy megkaptam az ösztöndíjat Vassar⁴⁵-hoz, nagyon izgatott voltam, mert nem tudtam volna ösztöndíj nélkül egyetemre menni. Találkoztam vele a teremben,... elmondtam neki, hogy megkaptam az ösztöndíjat a Vassarhoz, ő erre azt mondta nekem: „Mindaddig, amíg távol maradsz a tudománytól, rendben leszel. „Hatalmas önértékelésre, magabiztosságra van szükség ahhoz, hogy ilyet hallva ezek leromboljanak. Ezért a lányok fizika tanítása helyett elsősorban arra kellene tanítani őket, hogy bármit megtanulhatnak, amit csak akarnak”⁴⁶ – nyilatkozta Vera Rubin egyik interjújában.

Vagyis a társadalmi teret kell vizsgálnunk, és nem a nemiséget, azt a teret, mely megengedő, vagy akadályozó (akár kódolt akár direkt módon). Mérlegelni kell, hogy mi az, ami gátolja vagy ösztönzi a nőket arra, hogy egyáltalán ezt a szakmát válasszák/választhassák/választani tudják. „Sajnos mindent rosszul csináltam. És most nincs önbizalmam, és volt, amikor azt hittem mindent jól csinálok, most már nem bírom magamban. A svédok olyan felületesek. Egyáltalán nem illek ide. Hahn éppen most tett közzé csodálatos dolgokat a közös munkánkra alapozva. Akármennyire is örülök Hahn sikerének mind személyesen, mind szakmailag, de sokan itt most azt gondolják, hogy ehhez nekem semmi közöm – én annyira el vagyok keseredve.” – írja Meitner testvérének, Walternek írt levelében (Sime 1997: 255).

„Ez a nő minden eredményét a férjének köszönheti.” Ma is emlékszem arra, menyire felháborított ez a megjegyzés.” Idézi fel emlékeit Pamela Matson ökológus (Hargittai 2015: 337)

Mennyi esély, és milyen lehetőségeik vannak arra, hogy a tanulás és a hierarchia lépcsői után a kutatólaborok közelébe kerüljenek, oda, ahol az újraelosztás eldől?

⁴⁵ Az Egyesült Államokban a női oktatás és a bölcsészettudományok oktatásának egyik úttörője, Matthew Vassar 1861-ben alapította meg a Főiskolát. 1865. szeptember 26-án nyitotta meg kapuit az első 353 diák számára. A nők egy olyan bölcsészettudományi képzést kaptak, amely megegyezett legjobb férfifőiskoláival.

⁴⁶ Interjú Vera Rubinnal, Interviewed by: Alan Lightman Location: Washington, D.C. Interview date: Monday, 3 April 1989 <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

„Valamennyire a társadalmon is múlik, de legfőképpen a tudomány kultúráján. Ez a kultúra nem fogadja be szívesen a nőket... Ez a kultúra alapvetően elbátortalanítja a nőket, érzik, hogy itt hívatlan vendégek”. (Hargittai 2015: 359–360).

Pontosan ez, amely a jelen kritika tárgyát képezte és nem a tudományos területre való alkalmasság kérdése. Mert *„az a nő, aki a Teremtőtől ugyanazt a szellemi alkotmányt kapta, mint a férfi, ugyanolyan jogokkal is kell, hogy rendelkezzen az intellektuális kultúrához és fejlődéshez, akárcsak a férfiaknak.”*⁴⁷

Hargittai Magdolna által írt *Nők a tudományban határok nélkül* (2015) című kötetben kiderült, hogy az interjúban megkérdezett, kiemelkedő tudósok közül mindegyik egyetértett abban, hogy az egyik legnehezebb dolog nőként minden esetben a társadalom hagyományos ellenszenvé mellett, a család és a karrier összeegyeztetése volt. Az, hogy erre milyen eszközöket lehetne alkalmazni, hogy a nőknek ne kelljen teljesen elszakadni az értékes kutatóvektől, nem témája tanulmányomnak. De egy dolgot mégis el kell mondani, jelesül, hogy mindegyik esetben jelentősen hozzájárult és segített a Nobel-díjhoz férjük és a család támogatása, szemlélete, csak így volt lehetséges, hogy a családi és a szakmai feladatokat sikeresen összeegyeztessék.

Összegzés

*„Királyném – szólt –, a nőknek egytől egyig
Ha van hatalmuk, leginkább az tetszik,
A férjük és a szerelmük fölött.
Azt kedvelik, ha ők a főnökök.”*

(Chaucer: A Bath-i Asszonyság meséje)

*SZÓKRATÉSZ: Ezután felszólítjuk ellenlábásainkat: oktas-
sanak ki minket, vajon melyik államfenntartó mesterség
vagy szakma szempontjából nem ugyanaz, hanem más a
nő meg a férfi természete.*

GLAUKÓN: Szólítsuk fel őket....

*SZÓKRATÉSZ: Szeretném, hogy megkérjük ellenfelünket,
kövessen minket, hátha valahogy bebizonyítjuk neki, hogy
az állam szempontjából nincs kizárólag csak nőknek való
szakma?*

GLAUKÓN: Szeretném.

(Platón: Állam Negyedik könyv)

Szellemi lustaságra utalna, ha állandóan ezt a „milió elméletet” hangoztatnánk, és csak a múltba tekinténk, folyamatosan a „civilizáció vétségén” lamentálva, és nem

⁴⁷ Vassar's Communications to the Board of Trustees <http://vcencyclopedia.vassar.edu/early-vassar/communications-to-the-board-of-trustees/1-february-26-1861.html> (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

próbalnánk meg, felülkerekedve ezen, friss szellemmel előre is tekinteni. Vagyis a kritika mellett meg kell jelennie az újfajta szemléletnek, szét kell feszíteni az eddigi kereteket, magunknak kell végrehajtani a változásokat, a nyelvben, a narratívumokban és a törvényekben is. Brooke-Rose *A nő, mint a szemiotika tárgya* című esszéjében fejtette ki, hogy a nők hatalmának záloga éppen ezért a beszéd lenne, a nyelv lenne, amitől azonban meg voltak fosztva, így lettek aztán a hatalomtól a vezető szerepektől is.⁴⁸ Zizek az itthon ignorált, de nyugaton a legnagyobb lapokban publikáló filozófus, aki a posztlacaniánus elmélet egyik legjelentősebb képviselője *A nagy Másik Nem létezik* című írásában szintén a fenti gondolatot fűzi tovább, miszerint a múltra való figyelem után talán érdemesebb előre tekinteni és inkább a megoldásokról beszélni. „...a szubjektum a Másikat okolja kudarcáért és/vagy tehetetlenségéért, mintha a Másik lenne a felelős azért, hogy nem létezik ... A „panasz-kultúra” ily módon közbelépésre és a dolgok elrendezésére (a károsult nemi vagy etnikai kisebbség kárpótlására stb.) szólítja fel a nagy Másikat. A „panasz-kultúra” speciális jellegzetessége a jogászi csavarban rejlik, abban a törekvésben, hogy a panaszt a Másik (általában az Állam) törvényes kötelességévé igyekeznek fordítani, hogy kárpótolja az illetőt – de miért is? ...Áthidalhatatlan szakadék tátong a panasz logikája és a valódi „radikális” (...) cselekvés között, melynek értelmében ahelyett, hogy a Másiknak panaszkodunk és tőle várjuk a cselekvést (...), felfüggesztjük a meglévő törvényes kereteket és magunk hajtuk végre a tettet. A kiváltságaiktól megfosztottak panaszával az a probléma, hogy pozíciójuk aláaknázása helyett célba veszik a Másikat: követeléseiket jogos panasszá fordítva, éppen támadásuk által erősítik meg a Másik pozícióját” (Zizek 1998:44).

Nem akarjuk elismerni a másikat, mint az ember egyedüli konstitúcióját, mint viszonyítási alapot akkor vajon miért tőle várjuk el a cselekvést, hiszen egy „hatalmon lévő csoport” önmagától, vagy panaszra, miért is akarna változtatni azon, ami rá lett szabva, vagy ami az érdekét szolgálja? Ez rezonál Nietzschének a *Bálványok alkonyában* kifejtett *Keresztény és az anarchista* címmel fémjelzett fragmentumára, miszerint, ha valaki rosszul érzi magát, akkor valakinek bűnösnek is kell lennie. Hiszen a panaszban van egy kis bosszú is, és egyébként valakinek bűnösnek kell lenni a szenvedésért (lásd még, Nietzsche 2015: 90).

A témában író és a tudományos pályán dolgozó nők is egyetértettek abban, hogy a nevelés és a társadalmi szemlélet az első lépés a változás elősegítéséhez és ahhoz, hogy több nőt lássunk a vezető szerepekben. A tanulmányomban említett tudósok és Nobel díjas kutatónők példája is visszaigazolni látszik a tanulmány elején tett megállapítást, miszerint első lépésként a nevelés és a szövegek által lehet változást

⁴⁸ Ezt a Debax által kifejtett jelenséggel támogatta, mely szerint „ha egy nőt hallgatásra kárhoztatunk, megfosztjuk minden hatalomtól; így működik a kasztrációs törekvés a férfiaknál... így aztán – talán éppen ennek köszönhetően – a nők lázadásra való törekvése a nyelvhasználaton, a nyelven [la langue] keresztül nyilvánul meg. A nyelv a nők fegyvere (Debax 33, idézi Brooke – Rose 1994: 483).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

elérni. *„Nem nőnek akarlak nevelni” – úgy értette nem háziasszonynak... aki nem lát túl a mindennapi teendőkön...” – emlékezett Maria Goepfert Mayer Nobel-díjas magfizikus, édesapja szavaira (Hargittai 2015: 118).*

„...Kiskoromban azt képzeltem, majdnem minden felnőtt tudós, és a csillagászat női foglalkozás...” – Vera Rubin fia Karl (Hargittai 2015: 195).

De ugyanígy a politikai szerepeket illetően is elmondható ugyanez. *„...számottevő változásról beszélhetünk. Gro Harlem Brundtland kormányzása ideje alatt, 1994 őszén, egy elsős gyerek a svéd televízió választási riportját nézve csodálkozva kiállt fel, amikor bemutatják Ingvar Carlso, az új miniszterelnököt: „Ez nem lehet, hiszen ő férfi!” (Nagel 2011: 13).*

„Mivel én vagyok az egyetlen francia úrhajónő, jól ismernek Franciaországban, és tudom, hogy sok lány engem választ példaképnek... A kutatás iránt is megpróbálok felkelteni a lányok érdeklődését, és tudatosítani akarom, hogy legyenek bátrak...” – Claudie Haigneré Neurológus (Hargittai 2015: 322.)

Mindenesetre az már most látható, hogy a haladás, a technikai forradalom sok új lehetőséget teremtett a nők számára. De vajon ez elég lesz-e a „dzsender rend demokratizálódásához (Hadas 2016/b)”? Felszabadító ereje lesz-e vagy csak egy új megkülönböztetés mentén osztja le a szerepeket⁴⁹ az IT? Az egyenjogúsáért folytatott harc vajon mikor küzdi le végleg az akadályokat és mikor olvad fel abban, a mára már természetes igényben, hogy ne legyen kérdés a nemi hovatartozás?

Post Scriptum

Ezzel összefüggően Niklas Teslával 1926-ban készült interjú, *When woman is boss*, a nőkre vonatkozó jóslatai („A NEW sex order is coming-with the female as superior”) érdekes delikátot adnak a témához, még akkor is, ha meredek következtetéseinek ferocitásai miatt csupán utópisztikus elméleteknek tűnnek. Bár, a történethez az is hozzátartozik, hogy Tesla egy korábbi interjúból még rossz szemmel nézte az istenként tisztelt nők hétköznapi térhódítását, „piedesztálról való lelépését”, nehezményezte, sőt rossznak látta, hogy a nők „elférfiasodnak”. Mégis egy következő alkalommal (1926) már tételesen megjósolta, miként fog megváltozni a nők szerepe a társadalomban. „Minden képzett megfigyelő számára világos – mondta –, sőt a még a szociológiailag nem képzettek számára is, hogy a nemi megkülönböztetés új viselkedése az évszázadok során jött át a világon, és hirtelen ingerlést kapott a háború előtt és után. A nőknek a nemek egyenlőségével szembeni küzdelme véget ér az új

⁴⁹ Gondolok itt például arra, amit Hadas Miklós fejtegetett nyugati férfi és a nyugati nő közötti szembenállás strukturális jelentősége csökkenni fog. E különbségtétel helyébe olyan új oppozíciók lépnek majd, mint az idős (eltartott), illetve fiatal (munkaképes) korosztályok közötti, illetve a globális hálózatokba bekapcsolódó, illetve azokból kirekesztett csoportok közötti konfliktusok” (Hadas 2016/a: 536).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

nemi rendben, a női vezetőkben: a modern nő, aki a már a felszínes jelenségekben is előre látja saját nemének sorsát, ami nem más, mint a felületes szimptomája valami mélyebb és sokkal nagyobb burjánzásnak az emberi faj szívében. ... Ez nem a férfiak sekély fizikai utánpótlásában nyilvánul meg, vagyis abban, hogy a nők először egyenlőségüket és később fölényüket követelik, hanem ez a női intellektus ébredése. Számtalan generáción keresztül a kezdetektől fogva a nők társadalmi alárendeltsége természetesen a részleges atrofia, vagy legalábbis a mentális tulajdonságok örökletes felfüggesztése miatt jött létre, amelyről most már tudjuk, hogy a női nemnek nem kevésbé sajátja, mint a férfiaknak... „A női elme bizonyíthatóan képes elérni ugyanazokat a mentális képességeket és teljesítményeket, amiket a férfiak, ez még inkább kiszélesedik majd a következő generációk alatt...”⁵⁰

Ennél is érdekesebb része az interjúnak az a párhuzam, amit a *The Queen is the Center of Life* című részben ecsetelt. „Az átlag nő ugyanolyan jól képzett lesz, mint az átlag férfi, azután még jobban képzett, agyának eddig »nyugalomban hagyott« képességeit stimulálni fogja egy olyan tevékenységre, amely sokkal intenzívebb és erősebb lesz annak évszázados nyugalma miatt. A nő figyelmen kívül hagyja majd az előzményeket, és felrzza a civilizációt annak fejlődésében.” – írja Niclas Tesla, az 1926-ban adott interjújában.⁵¹

Irodalom

- Acker, Joan (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. In: *Gender and Society*, 4: 2, Sage Publications: 139–158. <http://www.jstor.org/stable/189609>
- Beauvoir, Simone de (1969): *A Második nem*, Gondolat, Budapest
- Benkő Krisztián (2009): Szinekdoché és önkívület – Apokaliszisz értelmezések Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényében. In: Benkő Krisztián: *Önkívület Olvasónapló a magyar romantikáról*. Kalligram, Pozsony
- Brooke-Rose, Christine (1994): A nő, mint a szemiotika tárgya. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 478–491.
- Christa Bürger (1994): „A nők dilettantizmusa”. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 510–518.
- Czibere Ibolya – Takács Izolda (2017): Újratervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0. Nagy Beáta: Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására. *Debreceni Szemle* 24(3): 352–356.

⁵⁰ Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)

⁵¹ Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Héle Cixous: A medúza nevetése. Ford.: Kádár Krisztina, In: Kis Attila – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): Testes könyv II. Ictus Kiadó, JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1997: 357–380.
- Clarke, Edward H. M.D. (1884): Sex In Education – A FAIR CHANCE FOR GIRLS. Houghton Mifflin and Company, Boston <https://archive.org/details/sexineducationor00clariala> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- De MAN, Paul: „A trópusok retorikája (Nietzsche)”. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 36–47.
- Derrida, Jacques (1992): Éperons. Nietzsche stílusai. In: *Athenaeum*, 3. http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/Komparatiztika/DERRIDA_eperons.pdf (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Derrida, Jacques (1994): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 21–36.
- Ferge Zsuzsa (1982): Változik-e manapság a nők helyzete Magyarországon? http://adattar.vmmi.org/cikkek/2559/letunk_1982.5_19_ferge_zsuzsa.pdf (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- Hadas Miklós (2016/a): A vulkán megszéldítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. In: Erdélyi Társadalom, 1: 217–237.
- Hadas Miklós (2016/b): A demaszkulinizáció folyamata. Adalékok az európai dzsender rend hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. In: *Educatio* 25(4): 527–537.
- Hargittai Magdolna (2015): Nők a tudományban – határok nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Johnson, Barbara (1994): A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 140–148.
- Joó Mária (2010): A feminista elmélet és a (női) test. In: *Szemle*, 2: 64–80.
- Joó Mária (2004): A Nő mint Igazság Nietzschénél. Racionalizmuskritika és a nemek szimbolikus reprezentációja. <http://www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)
- Kádár Judit (1994): Feminista nézőpont az irodalomtudományban. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 1994, 4: 407–416.
- Kalmár György (2011): A női test igazsága. Kalligram, Pozsony
- Kovács Sándor S.K. (1994): Mi a dekonstrukció és miért mondanak olyan szörnyű dolgokat róla1 – mesebeszéd – In: Helikon 1–2: 5–16.
- Kristeva, Julia(1994): A szeretet eretnetikája In: Helikon 1994, 3–4: 491–509.
- Mitchell, Juliet (1996): Jacques Lacan és a női szexualitás. In: *Thalassa*, 1: 53–76.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Moi, Toril (1995): Feminista irodalomkritika. In: Anna Jefferson – David Robey (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris, Budapest: 233–253.
- Meitner, Lise (1960): The status of Women in the Professions. In: Physics Today, 8 (13): 7–21.
- Nagy Beáta (2014): Háttérben: Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására – Újra-tervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0. L'Harmattan, Budapest
- Norris, Christopher(1994): Dekonstrukció, megnevezés, és szükségyszerűség: néhány logikai lehetőség Helikon 40(1–2): 149–164.
- Nietzsche, Friedrich (2015): Bálványok alkonya, Helikon, Budapest
- Platón: Állam <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm> (Utolsó letöltés: 2017. 12.12.)
- Robinson, Lillian S. (1994): A szöveg elárulása – Feminista Harc az Irodalmi Kánonnal. In: Feminista nézőpont az irodalomtudományban, Helikon, 4: 443–455.
- Scoles, Sarah (2016): How Vera Rubin confirmed dark matter – This famous astronomer carved herself a well-deserved place in history, so why doesn't the Nobel committee see it that way? <http://www.astronomy.com/news/2016/10/vera-rubin> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- Scott, Joan W. (2003): Gender: A Useful Category in Historical Analysis. <http://xroads.virginia.edu/~DRBR2/jscott.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.11.12)
- Sime, Ruth Lewin (1997): Lise Meitner: A Life in Physics, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London
- Showalter, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban – A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. In: Feminista nézőpont az irodalomtudományban, Helikon 4: 417– 442.
- Norris, Christopher (1994): Dekonstrukció, megnevezés és szükségyszerűség: néhány logikai lehetőség. In: Irodalomtudományi szemle, Helikon 1–2: 149–164.
- Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)
- Vasvári, Louise O. (2014): Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. Stony Brook University, 130–167 <http://tntefjournal.hu/vol4/iss1/vasvari.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Slavoj Žižek(1998): „A nagy Másik nem létezik”. Thalassa, 1998, 9(2–3): 34–50. [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(09\)1998_2-3/034-50-Zi-zek.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(09)1998_2-3/034-50-Zi-zek.pdf) (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Zsadányi Edit (2002): A csend retorikája – kihagyás alakzatok vizsgálata a huszadik századi regényekben. Kalligram, Pozsony